

АУТИЗМ ДИАГНОЗЫ БАР БАЛАЛАРДЫҢ АТА - АНАЛАРЫНЫҢ ТҮЛҒАСЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ.

Рақымжан Назерке Бауыржанқызы

nazik.19_98@mail.ru

Әлеуметтік ғылымдар факультетінің 7М03103 - «Психология» мамандығының 2- курс магистранты

Ғылыми жетекші – Байжуманова Б.Ш.

Зерттеудің негізгі мазмұны-тұлғаның психологиялық және эмоционалды тұрақтылық құрылымдарының теориялық талдауы, және аутизм диагнозы бар балалардың ата – аналардың психологиялық тұрақтылық деңгейіндегі эмоционалды тұрақтылық параметрлерінің әсері эксперименттік зерттеуінің эмоционалды интеллект құралы болып табылады. Авторлардың зерттеу нәтижелері бойынша эмоционалды және психологиялық тұрақтылығының параметрлері арасында байланыс бар екенін анықтады: олардың эмоцияларын және басқа адамдардың эмоцияларын түсіну және басқару қабілеттерін қалыптастыру, психологиялық тұрақтылық деңгейін арттырады. Түйін сөздер: эмоционалды және психологиялық тұрақтылық, эмоционалды тұрақтылық, нейрпсихикалық тұрақтылық деңгейі, нейротизм, эмоцияларды басқару. Адамның өзінің эмоционалды тәжірибесін және басқа адамдардың тәжірибелерін түсінуі, олардың эмоционалды жағдайларын реттеу, олардың сыртқы көріністерін бақылау, эмоциялардың қарқындылығына әсер ету және өзара әрекеттесу серіктесіндегі белгілі бір эмоцияларды өзекті ету қабілеті адамның эмоционалды тұрақтылығының негізі болып табылады. Эмоционалды тұрақтылық ұғымын енгізген Д.Гоулмен өзінің эмоцияларын түсіну және оларға әсер ету қабілеті әлеуметтік әл – ауқат пен өмірдегі сәттіліктің жаршысы деп санайды. Ағылшын сөзі stability (орысша «тұрақтылық» аналогы). Өз эмоцияларына көңіл бөлетін және оларды басқара алатын адам, жағдайды әртүрлі позициялардан бағалай алады және оған реакциялардың нұсқаларын көре алады, қазіргі уақытта мүмкін эмоциялардың кең ауқымын таңдап, тиімді жұмыс істеуге және қарым-қатынас жасауға көмектеседі. «Talentsmart» компаниясы (АҚШ) миллионға жуық адамның эмоционалды тұрақтылығын туралы зерттеу жүргізді, оның нәтижелері эмоционалды тұрақтылық жеке және кәсіби жетістіктерге үлкен әсер ететіндігін көрсетті: олардың пікірінше, кез-келген жұмыстағы оң нәтиже 58% эмоционалды тұрақтылыққа байланысты, жоғары табысты адамдардың 90%-дан астамында эмоционалды тұрақтылықтың жоғары көрсеткіштері болады. Алайда, біз эмоцияларды түсіну қажеттілігін жиі бағаланбайтын мәдениеттерде тәрбиеленеміз. Эмоционалды тұрақтылықты қалыптастыру бізге бейімделудің әртүрлі аспектілері аясында оның әлеуетін (ресурсын) құрайтын тұлғаны дамытудың маңызды аспектісі болып көрсетеді: адамның қоршаған ортасындағы психологиялық тұрақтылығы, оның ішінде травматикалық, экстремалды, сыртқы және ішкі әсерлерге төзімділік, ісәрекеттің тиімділігі. Зерттеудің негізгі мәселесі ретінде біз эмоционалды тұрақтылық параметрлерінің тұлғаның психологиялық тұрақтылығы деңгейіне әсер ету дәрежесін белгіледік, оны біз күрделі құрылым, тұлғаның жүйелік сапасы, жеке қасиеттер мен қабілеттердің синтезі ретінде қарастырамыз. Психологиялық тұрақтылық психиканың тұрақтылық, деструктивті факторлардың әсеріне төзімділік, тепе-теңдік (ынталандыруға жауаптың жеткіліктілігі мен пропорционалдылығы) сияқты қасиеттерін қамтиды және адамға өмірлік қиындықтарға, қолайсыз жағдайларға төтеп беруге, әртүрлі жағдайларда денсаулықты және өнімділікті сақтауға мүмкіндік береді. Адамның психологиялық тұрақтылығын қолдайтын ресурстары- бұл жеке басының ерекшеліктері мен әлеуметтік ортаға қатысты факторлардың өте үлкен тізімі.[1] Жеке факторлар - бұл адамның басқа адамдарға және өзіне деген оң және тәуелсіз

қатынасы, адекватты өзін-өзі бағалауы, дұшпандықтың болмауы, айналасындағыларға деген сенімі, ашық қарым-қатынас, төзімділік, өмірлік жағдайды түсіну және оны болжай білу, жүктемелер мен өз ресурстарының шамаларын, мінез-құлықтағы белсенділікті және ісшаралар, проблемалық жағдайларда тиімді күресу стратегияларын қолдану, эмоционалды тұрақтылық және т.б. Тұрақтылықтың алғашқы сипаттамаларының бірін Г.Айзенктен кездестіреміз. Ол жүйке-психикалық және психосоматикалық бұзылуларды жеке тұлғаның белгілі бір сипаттамалары мен сыртқы стресстік әсерлердің өзара әрекеттесуі нәтижесінде қарастырады. Психикалық реакциядағы бұзылуларға әкелетін негізгі фактор ретінде ол нейротизмді ажыратады – «нейротизм – эмоционалды тұрақтылық» параметрінің полюсті өрнектерінің бірі, ол «экстраверсия – интроверсия» параметрімен қатар Айзенк бойынша тәуелсіз негізгі жеке қасиеттер ретінде анықталады. Невротизмнің негізінде эмоционалды тұрақсыздық, мазасыздық, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, вегетативті дисфункциямен сипатталатын жағдай тұрақсыздық болып табылады, Айзенктің ойынша қозу мен тежелу процестеріндегі тепеңдіктің нәтижесі болып табылады.[2] Эмоционалды тұрақтылық мәселесі Б.А. Смирновтың экстремалды жағдайлардағы белсенділік психологиясына арналған еңбектерінде қарастырылған. Ол осы құбылысты түсінудің төрт мүмкін тәсілдерін анықтайды: ерік көрінісі ретіндегі эмоционалды тұрақтылық; эмоционалды тұрақтылық психиканың немесе жеке қасиеттің ажырамас қасиеті ретінде; жүйке-психикалық эмоционалды энергияның қорларын ұтымды пайдалану есебінен қызметтің мақсатты міндеттерін сенімді орындауға мүмкіндік беретін темперамент қасиеті ретіндегі эмоционалды тұрақтылық; тиісті эмоционалды сипаттамалардың жиынтығы (немесе көрінісі) ретіндегі эмоционалды тұрақтылық.[3] Эмоционалды тұрақтылық функционалды параметрлерін талдау эмоционалды тұрақтылық күшті эмоционалды әсерлердің теріс салдарын азайтады, экстремалды стресстің дамуына жол бермейді және шиеленісті жағдайда әрекет етуге дайын болуға ықпал етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Практикалық іс-әрекет тұрғысынан эмоционалды тұрақтылықты адамның ақыл-ойының функциясы және шешілетін мәселенің психикалық бейнесі, экстремалды ортадағы сенімділік пен жетістік факторларының бірі ретінде қарастыруға болады. П.Б. Зильберман эмоционалды тұрақтылық пен стресс мәселесін зерттей отырып, эмоционалды, ерікті, интеллектуалдық және мотивациялық процестердің өзара әрекеттесуімен сипатталатын жеке тұлғаның интегративті қасиеті ретінде анықтайтын психологиялық тұрақтылық ұғымын анықтайды.[4] Айта кету керек, психологиялық тұрақтылық әртүрлі ынталандырулар мен жағдайларға төзімділіктің жүз пайыздық кепілі емес. Психологиялық тұрақтылық жүйке жүйесінің тұрақтылығымен емес, үнемі өзгеріп тұратын жағдайдағы адам психикасының икемділігі мен ұтқырлығымен анықталады. Дж. Майер, Д. Карузо және П. Саловейдің пікірінше, эмоционалды интеллектуалды (эмоционалды құзыретті) адам эмоционалды тұрақсыздық жағдайларын жеңе алады.[5] Эмоционалды тұрақтылық параметрлерінің жеке тұлғаның психологиялық тұрақтылығы деңгейіне әсерін зерттеу үшін біз психодиагностикалық әдістемелер кешенін қолдандық: Г.Айзенктің жеке анкетасы, Д.В. Люсиннің «ЭМИН» эмоционалды интеллектін анықтау әдісі, Е.Ю.Брунердің «Прогноз» жүйке-психикалық тұрақтылық деңгейін анықтау әдісі; статистикалық талдау әдістері: дисперсияны Крускал-Уоллес бойынша бір жақты талдау, корреляциялық талдау (корреляция коэффициенті r - Пирсон). Зерттеуге 20 – 35 жас аралығындағы ата - аналар қатысты, олар әртүрлі жас кезеңіндегі РАС диагнозы балалар тәрбиелеуде аутизм диагнозы бар балалардың ата – аналарын, респонденттерді іріктеуде осы мәселені зерттеу оның психологиялық және әлеуметтік-психологиялық сипаттамаларына байланысты: рефлексияға бейімділік, аффективті әсерлерге қарсы тұру қабілетін қалыптастыру, жанжалдарда тепе-теңдікті сақтау қабілеті, белгісіздік жағдайлары, психологиялық бейімделуді төмендетпестен өмірдің барлық қиындықтарына төтеп беру қабілеті; шешім қабылдау және әрекет ету қабілеті. Сонымен қатар, жеке тұлғаның тұрақтылығының параметрлеріндегі ең маңызды өзгерістер жасөспірім және жас кезінде болады. Нейропсихикалық тұрақтылықты зерттеу нәтижелерін талдау (Е.Ю. Брунердің «прогноз»

әдісі) барлық пәндерді үш топқа бөлуге мүмкіндік берді: 1 – ші топ-мінез-құлық ауытқуларын, өзін және қоршаған шындықты қабылдаудың жеткіліксіздігін тудыратын төтенше жағдайларда психикалық бұзылулардың жоғары ықтималдығын анықтайтын нейропсихикалық тұрақтылықтың (НПТ) төмен деңгейі бар ата - аналар; 2 топ - жүйкепсихикалық бұзылулардың ықтималдығы төмен, елеулі физикалық және эмоционалдық стресстері бар жағдайлық мінез-құлық бұзылыстарымен, өзін-өзі бағалауымен сипатталатын НПТ орташа деңгейі бар ата - аналар; 3-топ-ақыл-ой қызметінің іркілістерінің туындау ықтималдығы төмен мінез-құлықты реттеудің НПТ жоғары деңгейі бар ата - аналар. Зерттеу мақсатына сәйкес біз эмоционалды тұрақтылықты қалыптастыру параметрлері бойынша ата - аналардың таңдалған топтарына салыстырмалы талдау жүргіздік, оның құралы эмоционалды интеллект болып табылады. Психологиялық тұрақтылық интегративті жеке қасиет ретінде анықталатындықтан (П.Б. Зильберман) және бірқатар авторлар (Б.М. Теплов, В.Д. Небылицин, В.С. Мерлин) оны темперамент сипаттамасына жақындататындықтан, салыстырмалы талдау интроверсия-экстраверсия және нейротизм-эмоционалды тұрақтылық көрсеткіштерін (Г. Айзенктің жеке сауалнамасы) қамтыды. Талдау нәтижелері бойынша НПТ деңгейі төмен ата - аналардың 1-тобы ең жоғары нейротизм көрсеткіштерімен (0.53) ерекшеленетіні, НПТ орташа деңгейі бар 2-топ ата - аналар эмоционалды тұрақтылықты (0.64) көрсететіні, НПТ деңгейі жоғары ата - аналардың 3 - тобы нейротизм-эмоционалды тұрақтылық параметрі бойынша мәндердің кең вариативтік таралуымен сипатталатыны анықталды. Экстраверсия – интроверсия параметрі бойынша НПТ деңгейі төмен және НПТ деңгейі жоғары ата - аналар арасында статистикалық маңызды айырмашылықтар табылған жоқ: екі топта да адамдар арасындағы қарымқатынасқа бағытталған экстрровертердің басым болуы анықталды. НПТ орташа деңгейі бар ата - аналардың 2-ші тобында интроверсия белгілері басым: рефлексияға, тәжірибеге, сезімдерге бағдарлау. Осылайша, НПТ орташа деңгейі бар ата - аналар эмоционалды түрде тұрақты және ішкі бақылау локусымен сипатталады. Эмоционалды тұрақтылық параметрлерін салыстырмалы түрде талдау (Д.В.Люсиннің «Эмин» эмоционалды интеллектін анықтау әдісі) респонденттердің жүйке-психикалық тұрақтылық деңгейінде әр түрлі индикаторлар бойынша да, күрделі параметрлер бойынша да: жалпы эмоционалды тұрақтылық, тұлғааралық және тұлғаишілік эмоционалды интеллект бойынша айырмашылықтарды анықтады. Сонымен, НПТ орташа деңгейі бар ата - аналар басқа адамдардың эмоцияларын олардың сыртқы корреляциялары (мимика, қимылдар, дауыс модуляциясы) негізінде түсінудің ең жақсы көрсеткіштері арқылы диагноз қойылды (0.57), өз эмоцияларының сыртқы көрінісін бақылау (0.43), өз эмоцияларын бақылау (0.43), тұлғааралық эмоционалды интеллект (0.43). Бұл мәліметтер ата - аналардың жүйкелік-психикалық процестердің тұрақсыздық ықтималдығы төмен және өзін-өзі бағалауы басқа адамдардың эмоцияларын тани алады, басқа адамның эмоционалды тәжірибесі бар екенін анықтай алады және оған ауызша анықтама таба алады, бұл эмоцияның ықтимал себептерін және оның салдары қандай болатынын түсінеді. Сонымен бірге, бұл студенттер тобына басқа адамдардың эмоцияларын басқаруға арналған параметрдің төмен мәндері диагноз қойылды (0.43), яғни тұлғааралық өзара әрекеттесу процесінде және сол немесе басқа эмоцияны өз еркімен актуализациялау кезінде басқа адамның эмоцияларының қарқындылығын бақылау мүмкіндігі қалыптаспаған. Бұл тұжырымдар интроверсия мен басқа адамдардың эмоцияларын басқару қабілеті арасындағы маңызды теріс корреляцияларды (-0.73) анықтаған корреляциялық талдаудың көмегімен қолдау тапты. НПТ деңгейі жоғары ата – аналар өздерінің (0.47) және басқа адамдардың эмоцияларын (0.4) басқару қабілеті диагнозы қойылған, олар басқа топтарға қарағанда өздерінің эмоцияларын түсіну қабілетін жақсы дамыған, бірақ осы топтағы ата - аналардың тек 20% - ында ғана қалыптасқан деп санауға болады. Басқа топтармен салыстырғанда, жоғары деңгейлі НПТ ата –аналары өздерінің эмоцияларының сыртқы көрінісін бақылау тұрғысынан ең төменгі мәндерді көрсетеді. Салыстыру топтарындағы эмоционалды тұрақтылықтың күрделі параметрлерін талдау (зерттелетін белгінің

ауырлығы тұрғысынан екіден артық үлгілердегі айырмашылық туралы гипотезаларды тексеруге мүмкіндік беретін Н-Краскала-Уоллес сынағы) тұлғааралық эмоционалды интеллект деңгейінде әр түрлі НПТ деңгейлері бар ата – аналар арасындағы статистикалық маңызды айырмашылықтарды көрсетті (р